

ՄԱՐԴԻԿ՝ ՏԻՊԵՐ ԵՒ ՓԼՍՏԵՐ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆ ՀԱՐՑԸ.

1896 թուի փետրվարին ես Սօֆիայից հասայ Պօլիս, ուր ներկայ էի բուլղարական դահաժառանգի ուղղափառութեան դարձնելու հանդիսին։ Պօլիսը դեռ լի էր վերջին «խղափօխութեան» հետքերով, ինչպէս որ կոչում էին մահմէդական Ստամբուլի տականքների միջոցով ոստիկանութեան սարքած հայկական սպանդանոցը սուլթան Սըդուլ Համիդի զօրաց հովանաւորութեան տակ։ Ես իջևանեցի ինձ վաղուց ծանօթ ֆրանսիական փոքրիկ հիւրանոցը (Hotel de France), որի տէրը մի ունգարացի էր և հետևապէս շնորհիւ իւր ազգային ծագման— թուրքասէր Ջը գիտեմ, թէ այժմ որտեղ է պ. Յրանկլը, որովհետև 1901 թուին ես Պօլսում չը գտայ ոչ նրան և ոչ էլ նրա հիւրանոցը։ Սակայն կարծում եմ, որ դրամատէր դառնալով, նա այժմ գիմած կլինի քաղաքական ասպարիզի, որովհետև նոյն իսկ դեսպանատների եկուոր գիւմնագէտների (գիպլոմատ) մէջ ես համարեա երբէք չեմ հանդիպել այդ զարմանալի մարդու ունեցածից աւելի հիմնաւոր ուսումնասիրութեան, առաւել խոր ըմբռնողութեան և աւելի նուրբ զգացողութեան դալիք արևելեան գործեր նախագուշակելու մէջ։ Կրկնում եմ, որ նա թուրքասէր էր, ինչպէս և այն եւրոպացիներից շատերը, որոնք արտօնեալ ապրում են Պերայում իրենց դեսպանատների պաշտպանութեան ներքոյ, որոնք առ տեղեալ աննկատելի են դարձնում այն բռնակալական ըէփիմը, որի տակ հեծում է՝ ոչ միայն երկիրը, այլ և իրենց ընակած Պօլսոյ միւս թաղերը։ Պերայում եւրոպացու առաջ ամեն ինչ խանարհւում է, կուչ գալիս։ Ղալաթիոյ ոստիկանութեան հոգսը ֆրանկ բուրժուազիային և արդիւնաբերող արհեստաւորներին պաշտպանելն է միջազգային քրիստոնեայ

խուլիգաններից, որոնք հաւաքուել են աշխարհի ծայրերից և բուն դրել Տաճկաստանի ամերին և ի մի ձուլուելով կազմել արևելեան մի ցեղ, որն իշխում է մեծ քաղաքների եւրոպական թաղերում՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս և իւր որջերում։ Պօլսում եւրոպացին, եթէ միայն անգլիացի չէ, խելացի բան կանի, որ Հին Բաղարի, Այա Սֆիայի և Զիարչաւի հրապարակի դժից չը հեռանայ, իսկ Ասիական ամիրն և Սկիւտարի թաղում յաճախ անգլիացիների գլխներին էլ են քարեր տեղում։ Եւ ահա թուրքասէր՝ նրա պաշտպանութեան տակ վաստակած դրամագլխի համար իւր առևտրականի սրտի խուրքից տաճկաց կառավարութեան շնորհակալ և ի խորոց սրտի ատող ամեն տեսակ բոլգարներին, հայերին, մակեդոնացիներին և երիտասարդ թուրքերին, որոնք ըմբոստանում են աղաւթութեան ձայն բարձրացնել և նոյն իսկ զէնք վերցնել նորին Մեծութեան Արդուլ Համիդ փադիշահի բարերար իշխանութեան դէմ, — նոյն իսկ այդ մարդը, նկարագրելով կանոնաւոր զինուած ու կազմակերպուած անպիտանների ձեռքով կատարած անպաշտպան մարդկանց կոտորածների սարսափները, չէր կարողանում զսպել արտասուքները, պատմում էր գունատուած, սոսկումով և շարժելով դէպի երկինք բարձրացրած ձեռքերը. — դոքա գազաններ են, սինեօր Ալէքսանդրօ, — բացականչում էր նա. մենք իրար հետ միշտ իտալերէն էինք խօսում. — դրանք իսկական վայրենի գազաններ են, նրանց պէտք է պահել վանդակում՝ շղթայակալ . . . Ո՛հ, որքան կը փոշմանի երբեք և հաւատացէք, շատ շուտով, Ռուսաստանը, որ նրանց թոյլ տուաւ թուլացնել իրենց շղթաները և վանդակից դուրս նայել։

Ռուսական դեսպանատան պահականաւերի վրայ սպանները քաղաքագիտաբար լուռ էին մնում, բայց երբեմն չէին կարողանում զսպել իրենց և զայրացած արտասանում էին դժգոհութեան դաժան խօսքեր. ինչո՞ւ միջազգային նաւատորմիդն ուշացաւ և չը հասաւ այդ սարսափելի օրերին, ինչու «Դօնեցը» լուռ կանգնած մնաց

Թոփխանէի առաջ, երբ ամենափոքրիկ ցոյցն անգամ այդ հին քաղաքի կեդրոնում,—որտեղ առանց թուրքերի թոյլտուութեան չի կարելի մտնել ոչ Սև ծովից Բօսփորով և ոչ էլ Միջերկրական ծովից՝ Դարդանեւի նեղուցով և Մարմարայ ծովով, բայց որը միանգամայն անպաշտպան է հէնց որ մէջը մտնել կարողացան և կարող է թնդանօթների մի քանի տասնեակ զաւպերից աւերակների փոխուել, որը շատ լաւ յայտնի է տաճիկներին, և երբ ամենափոքրիկ ցոյցն անգամ կարող էր փրկել հազարաւոր զոհերի կեանքը, նաւաստիներին նաւի վրայ զսպելը շատ դժուարին էր, որովհետեւ նրանք տեսնում էին ափին կատարուածները և փափագում միջամտել։ Աւստրիական նաւերի նաւաստիները, որոնք պաշտօնավարական կարգապահութեամբ կաշկանդուած չէին, դէպքերն ի հարկէ պատմում էին մեծ անկեղծութեամբ։ Կոստորածի ամենասոսկալի մասն էր (էպիլոգ) հայ բանւորական թաղի գիշերով ամայացումը, որտեղ Կ. Պօլսի ոստիկանութիւնը ապագայ հայկական յեղափոխութեան մարտնչողների բանակն էր ենթադրում։ Այստեղ արդէն «տականքի մարդիկ» չէին, գործում, ինչպէս մեզանում անուանում էր իրաւաբանական լեզուն խուլիգանութիւնը XVIII դարում, այլ տեղական պահակազօրի զինուորները։ Քնած, միամիտ և ոչ մի չար բանի չըսպասող մարդկանց մորթոտում էին անխտիր ոչխարների նման՝ առանց հրազենի, գործ էին անում մի միայն սուիններ, հրացանի կոթեր, երկաթագլուխ դադանակներ և օրեր—անձայն գործիքներ, որոնք սոսկալի են վճռական և փորձուած ձեռքերի մէջ։ Յաղթողների կամքին անձնատուր լինելն ու գթութիւն հայցելը նոյնքան քիչ էր օգնում, որքան դատարկ ձեռքերով պաշտպանուիլը։ Դիակները բարձում էին հին առագաստանաւերի վրայ, վերեւից լցնում քարերով, կապկալում չուաններով և այնուհետեւ տանում Ոսկեղջիւր և այնտեղ ափերից հեռու բանալով զեկի կամ նաւի քթի տակի մասը, սուզում էին նաւը ծովի խորքերում։ Այնուհետեւ երբ մարդասպանները յոգնեցան մարդկանց արիւն և

ուղեղ ցրտեղոսց, ուստի կանոթիւնը սկսեց խեղդել և կենդանի մարդկանց: Պօլսոյ նաւահանգստում կանգնած եւրոպական զանազան նաւերից առնուազն տասը դիտողներ միատեսակ սարսափով բառ առ բառ պատմում էին ինձ, թէ ինչպէս, երբ իրենք իրենց նաւերից դիտում էին, միանգամայն զուրկ միջամտելու հնարաւորութիւնից, արշալոյսը բացեց նրանց աչքի առաջ այդ առագաստանաւերը, որոնցից խաղալիքների նման ծով էին թափւում ձեռք ու ոտք կապած մարդիկ՝ խցկած բերաններով և ուստի կանոթի նաւակների ամբողջ շարքը հետեւում էր, որ նրանցից ոչ մինը ջրի երես չը բարձրանայ, իսկ եթէ զոհը միանգամից չէր սուղւում ծովի խորքը և թրալորում էր ջրի երեսին, նրան սպանում էին թիակներով: Պետութիւններն և նրանց հետ մեր հայրենիքը այնպիսի խստութեամբ պահպանեցին չեղոքութիւնը, որ մի քանի հայերի, որոնք այնուամենայնիւ մի կերպ ազատուել էին խեղդողութեւն, չընդունուեցին եւրոպական մակոյկների վրայ և հալածողները փայ հասնելով, կոտորում էին այն մարդկանց աչքի առաջ, որոնցից նրանք զուր օգնութիւն և պաշտպանութիւն էին խնդրում: Միայն Ֆրանսիացիք չը կարողացան զսպել իրենց և իրենց բնաւորութեան համեմատ՝ մի քանիսն իրեն փրկեցին և ապաստան առին:

Այս բոլոր սարսափներն այժմ արդէն պատմութեան են պատկանում և ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այդ շարաքատիկ դէպքի ժամանակ բացասական դեր խաղաց այն ժամանակուայ ռուսական դիպլոմատիայի ճակատագրական սխալը: Նա յափշտակուած 80-ական թուականների համապաւնեան գաղափարով, նախ ճանուշագրութեան մասնեց հայկական հարցը, ուշադրութիւն չը դարձնելով այն պարտադիր դրութեան վրայ, որ նա ստացաւ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի շնորհիւ, իսկ յետոյ հայերից երես դարձրեց կապած առ և թշնամական կերպով, որովհետեւ Աբդուլ Համիդը կարողացաւ ներշնչել Պետերբուրգի շրջաններին ժամանակակից Մաքեալէի իրեն յատուկ տաղանդով՝ ամենախիստ նախապաշարումն

հայոց ազգային շարժման մասին՝ ներկայացնելով այն որպէս միջազգային յեղափոխութեան շառաւիղ։ Ներիդովի և Լօբանով Ռոստովսկու տխուր և անուղղելի սխալը հարկադրեց ռուսական կառավարութեան լուալ ձեռքերը հայկական խնդրում, արտասանուեցին նշանաւոր խօսքերը, թէ «Ռոսաստանը երկրորդ Բօլզարիա չի ուզում»։ Կարաբլանչ, որ ամենաաննշան նորոգումներն անգամ, որով Բերլինի դաշնագիրը շաւիղ էր ցոյց տալիս դէպի ինքնավարութիւն, վայրկենաբար մահուգի տակն ընկնէին. և Փոքր Ասիայի համար սկսուեց տերրորի շրջանը, որի նմանը չի եղել եւրոպական պատմութեան ընթացքում։ 1894 թուի Սասունի սարսափները մոռացնել տուին թէ Բարդոզիմէոսեան գիշերը, թէ Սիցիլիական երեկոն և թէ Քրիստոն Ս-ի արեան բաղանիքը և նոյն իսկ Կազանիկի բօլզարների կոտորածը Վարդերի հովտում, որը հետեւեց գետերալ Գուրկոյի արշաւանքին և նահանջելուն։

Ձեռքեր լուանալու սխալ քաղաքականութեան շնորհիւ մի այնպիսի վճռում, որն ամբողջովին Ռոսաստանից կախումն ունէր, մենք տուեցինք՝ նախ կորչնելով մեր հեղինակութիւնը և քրիստոնեայ ժողովուրդների վատահումութիւնը Փոքր Ասիայում, որոնք իրենց ազատուելու ամբողջ յոյսը մեզ վրայ էին դրել և ապա կովկասեան սոսկալի անկարգութիւններով, որոնք պարբերաբար սկսուելով Քեթրամների, Նաբինների և Միրզակուլովների աւազակութիւններից, վերջերս փոխուեցին հրդէհի, որը ոչնչապիտէր Բաքուի նաւթը։

Բերլինի դաշնագրի 61-դ. յօդուածը, որով եւրոպան Հայաստանի համար նախասահմանում էր նոյն բարենորոգումներ, ինչ որ 23-դ. յօդուածը մակեդոնացիների համար, բոլորովին չը բարեփոխեց հայ ժողովրդի բարեկեցութիւնն ու իրաւական դրութիւնը։ Ար 61 յօդուածը դուրս չէր գալ տեղական նախագծերի շրջանակից և դատապարտուած էր ժամանակի ընթացքում մեռած տառ դառնալու, այդ շատ լաւ զգում և հասկանում էին նրանք, որոնք 1878 թուի յուլիսի 13-ին ստորագրեցին այն Բեր-

լինում՝ որպէս նշան Եւրոպայի դիւանագիտութեան տա-
րած յաղթանակի ուղեւորական զէնքի դէմ: Հայ ժողովրդի
առաջ ձգուած էր բարենորոգումների յոյսը, որպէս բա-
րոյական շնորհք, որպէս կեղծ ոգորմութիւն աղքատին,
որի մօտով անցնելը և նորա աղերսանքներին ոչինչ չը
տալը բարեգործ մարդու համար դժուարին է, իսկ որ և է
բանով լուրջ օգնելու ցանկութիւն չկայ: Եւ ահա բարե-
գործ մարդը գնում է մեկնած ձեռքի մէջ անպէտք՝ այլ
ևս չը գործածուող արտասահմանեան դրամը և ասում.
«Առ և հանգիստ թող ինձ: Որ ես ցանկութիւն ունէի քեզ
բան տալու, դա Աստուծուն յայտնի է, իսկ եթէ ոգոր-
մութիւնս քեզ պիտանի չէ, դրանում ես մեղաւոր չեմ,
քո գործդ է... յարմարուիր: Տարաբաղդաբար, հայերին
անպէտք դրամով ոգորմութիւն տալով, պետութիւնները
հաշուի չառին, թէ ինչ աստիճանի և որքան էր տանջ-
ուած այդ դժբաղդ աղգը: Նոքա ի նկատի չունեցան, որ
խեղդուողը ծննդաբան է բռնում, և որ հայերը, շնորհիւ
իրենց յուսահատական դրութեան, այնուամենայնիւ կը-
սկսեն յարմարուիլ, որպէս զի Եւրոպական նենգամիտ և
տեսական օգնութիւնից իրենց համար որ և է գործնական
բարիք դուրս մղեն: Տանջուող երկրի համար բացուող
յոյսը զարթեցրեց ժողովրդի ինքնաճանաչութիւնը. —
ստրուկների մէջ զարթեց ազատ մարդու զայրացկոտ
խիղճը: Եւրոպան հայերին նշան արաւ դէպի ազատու-
թիւն և նրանք գրոհ տուին դէպի նա: Նախ՝ միամտաբար
յուսադրած տէրութիւններից ոտացած դիւանագիտական
ազնիւ խօսքի հաստատութեան վրայ, նրանք սկսան բար-
ձրաձայն գանգատներով բողոքել, տրտնջալ և հառաչել
ժողովրդական խռովութեամբ, և ապա, երբ համոզուե-
ցին, որ լալիս են խուլերի առաջ և իրենց վէրքերը բաց
են անում կոյրերի առաջ, սկսեցին զինուած դիմադրել
թուրքական բարբարոս կամայականութեան՝ պարտիզա-
նական ապստամբութեամբ, Սասունի ինքնապաշտպանու-
թեան՝ Անդրանիկի, Վահանի, Գէորգի և այլոց խմբերով:
Երբէք ոչ մի ազատագրական շարժում մատնուած և

բռնութեան զոհ չէր դարձրած այնպիսի անգթութեամբ, որքան հայկականը: Ապստամբները՝ փոխանակ եւրոպայից յուսացած օգնութեան, բացի թոյլ Խտալիայից, որ դեռ շատ նոր էր ձեռք բերել իւր ազատութիւնը և չէր դաւաճանել նրան, բոլոր մեծ պետութիւնների կողմից հանդիպեցին պարզ անբարեացակամութեան: Մնացած բոլոր պետութիւնները՝ Փոքր Ասիայում նիւթականապէս շահագրգռուած՝ հայկական խնդրում հանդիսացան կամ մերձաւոր Արեւելքում գերիշխելու և ազդեցութիւն ձեռք բերելու մրցմամբ կապկապուած, ինչպէս Անգլիան և Ռուսիան, կամ Արդոււ Համիդի ճարպիկ քաղաքականութեամբ խաբուած՝ որպէս Գերմանիան, որը Պրեսանսէն սրամիտ կերպով «չայի փոխ տալու» քաղաքականութիւն կոչեց, կամ այլ տէրութեան կամքին ենթակայ, ինչպէս Ֆրանսիան, կամ վերջապէս շնորհիւ իւր միանգամայն որոշ աշխարհակալական քաղաքականութեան, ինչպէս Աւստրո-Ունգարիան, որ հետևողաբար ձգտում է յառաջ խաղալ դէպի Էգէյեան ծովը և միանգամայն անտարբեր է դէպի Արեւելեան այն խնդիրները, որոնք այդ գործնական շրջանակից դուրս են: Հայկական շարժումը եւրոպական կառավարութեանց կողմից ոչ միայն համակրանքի չը հանդիպեց, այլ ընդհարուեց ուղղակի նրանց հակակրութեան: Նա բոլորին խանդարում էր որպէս քաղաքական անսպասելի անտաքտութիւն, և որպէս սպառնալիք այն մեծ պայմանական ստի, որը քաղաքականութեան մէջ յայտնի է «զինեալ խաղաղութիւն» տխրահռչակ անունով: Նա ոչ միայն միայնակ մնաց, այլ և հալածանքի հանդիպեց:

Անգլիական և գերմանական կառավարութիւններն հայկական հարցը երկար ժամանակ համարում էին ուսական ագիտացիայի (դրդման) հետեւանք, որը գաղտնի ճանապարհ էր հարթում ապագայի համար Փոքր Ասիայում երկիրներ յափշտակելու, որն իւր աջ ձեռքը մեկնել էր դէպի Բոսֆոր, իսկ ձախ ձեռքը դէպի Պարսից ծոցը՝ Հնդկական Ովկիանոս դուրս դալու: Այս կարծիքը և մանաւանդ երկրորդը մուտք գործեց հասարակութեան մէջ

էլ: Հոյակական հարցի գերմանիայում ժողովրդականութիւն չը գտնելու գլխաւոր պատճառն էր այն զրպարտութիւնը, որը տարածուած էր Պօլսոյ բարձր գոտան և գերմանական կայսերական պալատի կողմից, որ հայկական հարցը ռուսական աշխարհակալական մի ճարպիկ ինտրիգ է և հայերն՝ իրենց անգուլ ազգային շարժմամբ ռուսական գործակալներէն, որոնք գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար իրագործում են միջազգային մարտի հրաւերի հսկայական նախագիծը ընդհանուր եւրոպական պատերազմ առաջ բերելու: Ձընայելով, սր Ռուսաստանը իւր անտարբերութեան բաղմամբ շօշափելի և պէտք է խոստովանիլ (եթէ աւելին չասենք) շատ ցաւալի ապացոյցներ տուաւ դէպի հայ ժողովրդի վիճակը, բայց զրպարտութիւնը դեռ ցայսօր էլ մնում է հաստատուն: Հայերը Գերմանիայում ունին շատ անձնուէր և համոզուած բարեկամներ, ինչպէս օրինակ ուսուցչապետ Փօն Բարը (Հաագայի վեհաժողովի պատգամաւոր), Բերլինի դիտարանի վերատեսուչ Վ. Փօրստերը, յայտնի սօցիալիստ Բերնշտէյնը և այլք: Հայասէր էր նաև հանգուցեալ պատմաբան Մամշէնը: Բայց վերոյիշեալ կեղծիքի մասին նախապաշարմունքը շատ լուրջ գլխներ և նոյն իսկ հասարակութեան առաջաւոր խմբեր հալած իւղի տեղ էին ընդունում: Գերմանական հայասէրների մեծագոյն մասը առաջ է գալիս Մերձաւոր Արեւելքի բողոքական միսսիոներից և նրանց հետ կապ ունեցող մարդասիրական ընկերութիւններից և հիմնարկութիւններից, որոնց գլուխ են կանգնած յայտնի դոքտոր Լէպսիուսը և Բօրբախը: Բայց խիստ կերպով սահմանափակելով իրենց գործունէութիւնը քարոզչութեամբ ու բարեգործութեամբ, գերմանական միսսիան, Արդուլ Համիդի կողմից ամենից շատ հովանաւորուած, առանձին խնամքով իրեն հեռու է պահում քաղաքականութեան հետ որ և է առնչութիւն ունենալուց: Իրենց «հանդերձեալ թագաւորութիւնն» արատաւորելու երկիւղը ամբողջովին և չափից դուրս այս աշխարհի թագաւորութեան առաջ, նրանց

համակրանքը զրկում է գործնական ոյժից ու նշանակութիւնից ընդարձակ ազգային չափով: Դա օժանդակութիւն է շատ շատերին, կարիք ունեցող շատ հայրերին, բայց ոչ հայ ժողովրդին: Նոյնը պէտք է ասել նաև Դանիայի, Հոլլանդիայի, Բելգիայի, Միացեալ Նահանգների և նոյն իսկ ֆրանսիական միսսիոների մասին: Նրանք բոլորն էլ այնքան թանկ են դնահատում իրենց կրօնական—քաղաքակրթական, բարեգործական և քարոզչական գործունէութիւնը, որ սիրտ չեն անիլ քաղաքական բողոքներ տալու, որոնցով նրանք ստիպուած կլինէին վատնել իրենց ամբողջ ժամանակը այդ դժոխային հալածանքների երկրում, Դանիա՝ այդ երկրի երեսին դառնալով դժոխքում:

Այնուհետև Գերմանիային դալով, չը պէտք է մոռանալ նրա հասարակական կարծիքի անտարբերութիւնը արտաքին քաղաքական խնդիրներում: Գերմանական կոյսերութիւնը դեռ այնքան դեռահաս է, դեռ այնքան լի է ներքին ոյժերի մրցմամբ՝ որ կատարւում է ընդհանուր կայսերական և դաշնակից ոահմանադրութեանց մէջ ռամկավարական սկզբունքներ ամրապնդելու նպատակաւ, որ նրա քաղաքական գործիչները ժամանակ չունին օտարների կարիքներով զբաղուելու, դեռ սեփական տունը լի է հոգսերով, որոնք պահանջում են արագ և անընդհատ տենդային գործունէութիւն, գերմանացիք դեռ իրենց կառուկներն էլ չեն շինել՝ վերջացրել: Այդ պատճառով, որ քան մեծ է գերմանական հասարակական կարծիքի ազդեցութիւնը ներքին հարցերում, նոյնքան թոյլ է արտաքին խնդիրներում, որոնք համարեա բացառապէս կեդրոնացած են Վիլհելմ II-ի հզօր ձեռքերի մէջ: Իսկ Վիլհելմի մասին, տաճկաց «չայ փոխ տալու» քաղաքականութեան բնորոշ հեղինակը՝ Ֆրանսիս Պրէսնսէն, նկատել է մի միտինգի ժամանակ, որ թագակիր Լօէնգրինը, կարապի թափառաշրջիկ ասպետը, եւրոպական բոլոր թագաւորների մէջ առաջինը եղաւ, որ բռնուեց Սուլթան Աբդուլ Համիդի առևտրական կարթով: Եւ իրաւ, Վիլհելմ II-ը, որպէս համագերմանականութեան տևտոնական kultur-

kampf-ի առաջնորդ, կարողացաւ գերմանական դրամագլխի համար նուաճել փողագութի Տաճկաստանը, անտեսապէս ստրկացրեց Փոքր Ասիան և որպէս նշան իւր յաղթութեան՝ Պօլսի հին բիւզանդական կրկէսի տեղը կանգնեց մի հոյակապ, բայց ոչ նրբագործ, աւազան։

Բայց այդ յաղթութեան մէջ մի բան կայ, որ յիշեցնում է արջի և սրսորդի մասին եղած զուարճախոսութիւնը. —

— Արջ բռնեցի։

— Քաշ տուր այստեղ։

— Զի թողնում։

Զըհերքելով այն նիւթական օգուտները, որ ձեռք բերեց գերմանական դրամագլուխը Փոքր Ասիան անտեսապէս նուաճելով, չի կարելի պարզապէս չը տեսնել, որ Գերմանիան ինքն էլ չընկատեց, թէ ինչպէս այդ սպառնալի փոխարէն վաճառեց իւր բարոյական ազատութիւնը տաճկական քաղաքական գործերում, իսկ Վիլհելմ II կայսրը Տաճկաստանը ստրկացնելիս, ինքն էլ ստրկացաւ «իւր բարեկամ» Արդուլ Համիդի հետ համերաշխ ընթանալու գործում։ Կասկած չկայ, որ Վիլհելմ II-ը, որպէս քրիստոնէական սգով կրթուած մի կայսր, չի կարող չը վրդովուել թուրքական բէթիմի շնորհիւ Հայաստանում և Մակեդոնիայում տեղի ունեցած սարսափներով։ Անպարկեշտ յուշագիրները հրատարակեցին մի շարք ամենաշար և յաճախ սրամիտ ծաղր և կծու խայթումներ, որ գերմանական կայսրն ուղղել է մերձաւորների շրջանում իւր Պօլսոյ բարեկամի հասցէին։ Բայց թագաւոր Լօէնպրինը Տաճկաստանում թէ իւր, թէ պետական և թէ ժողովրդական շատ միլիոններ է ծախսել։ Նա կոյր փոխատուի օրն է ընկել։ Նա զետեղել է դրամագլուխը ոչ շատ յուսալի ձեռքերի մէջ և դրա փոխարէն իւր՝ վճարելու անկարող պարտապանի գործերի ամենափոքր արգելքի, ընտանեկան ամեն մի դժգոհութեան և տագնապի ժամանակ, մշտական երկիւղի ու կասկածի մէջ է։ — Վայ թէ սնանկանայ, վայ թէ խնամակալութեան տակ

դնեն, վայ թէ մեռնիւ Վիլհելմ՝ II-ը պարտուած յաղթա-
նակող է։ Արդուլ-Համիդը՝ իրեն յատուկ չար տաղանդով,
կայսերը թողեց յաղթանակի ամբողջ արտաքինը, իսկ
ինքը վերցրեց նրա էական մասը, ինչպէս գիւղացու և
արջի ընկերութեան միջոցին՝ «քեզ ծայրերն, իսկ ինձ
արմատները»։ Նա ի դէմս Վիլհելմ երկրորդի ձեռք բերեց
հաւատարիմ ծառայ, որը շահագրգռուած է թուրքական
ներկայ ըէթիմը պահպանելու գործում, որովհետեւ ամե-
նայն յեղափոխութիւն, իշխող տան մէջ որ և է փոփոխու-
թիւն, կամ մրցող տէրութեանց մէջ որ և է մինի գե-
րակշռութիւնը կը սնանկացնի գերմանական կապիտալը։ Եւ
ահա մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս Վիլհելմ II-ը Արևելքի
քրիստոնեայ աղղերի խնդրում ահամայից երկդիմի դերա-
կատար է դառնում, խօսքով սպիտակ, իսկ գործով անգոյն
կամ բացասական՝ սե դեր է խաղում, 1902 թուին հա-
յերը կարողացան մուտք գործել Վիլհելմի մօտ մի ու-
սույցչապետի միջոցով, որ կայսեր անձնական բարեկամ էր
համարուում, պատասխանն ամենասիրալիր և սկզբունքով
համակրական էր. — «բայց դեռ հայկական հարցը քաղա-
քական հողի վրայ դնելու ժամանակը չի հասել», ասաց
նա։ Գերմանական դեսպանութեան բողոքը՝ 1904 թուի
Ստանոյ ստանութեանց առթիւ, Արդուլ Համիդին մի միայն
ծիծաղ պատճառեց, որովհետեւ մինչդեռ գիւնադէպները
սուլթանին սպառնում էին ձեռնական դիմումներով, Վիլ-
հելմ կայսրը նամակով հանգուտացրեց նրան և խորհուրդ-
տուաւ ինքնակալ պետին վայել դիրք պահել և չը մոռա-
նալ, որ նրա հպատակների գործում ոչ ոք իրաւունք
չունի միջամտելու՝ բացի Աստուածանից, որ իւր ողորմու-
թեամբ իշխանութիւն է պարգևում, և բացի իրեն՝ սուլ-
թանից, որ Ալլահի ստուերն է երկրիս վրայ։

Անգլիայի երկար կասկածամտութիւնը՝ որ հայերը
ռուսական յառաջխաղացման նախամարտիկ չը հանդիսա-
նան Ասիայի խորքերում, ինչպիսի դեր որ նրանք համարեա
ամբողջ երեք դար կատարում էին մեր և թուրքական
կռիւներում, խախտուեց մասամբ նրանով, որ ռուսական

արտաքին քաղաքական շահերը շատ ակներև կերպով Մերձաւոր Արեւելքից փոխուեցին Հեռաւոր Արեւելք, բայց գլխաւորապէս Փոքր Ասիայի քարոզիչներից ստացուած տեղեկագիրների շնորհիւ և հասարակական կարծեաց ճնշման տակ, քարոզիչների, որոնք չը վախեցան կրօնականից անցնել քաղաքական խնդիրների, Հանգուցեալ Գլադստօնի որոտնդոտ ճառերը անգլիական քաղաքականութեանը նոր ուղղութիւն տուին, որը հայոց նպատաւաւոր էր։ Միջամտութեան խնդիրը հասունացաւ։ Անգլիան այն տէրութիւններից չէ, որոնք իրենց բարերարութիւնը ձրի չաղ են տալիս, բայց 1894—96 թուականներին նրա վարմունքը հայկական խնդրում կարելի է միանգամայն անշահասիրական համարել, միակ դրդիչը այն սարսափն էր, որ ներշնչեց Գլադստօնը Անլիայի միացեալ թագաւորութեան բնակիչներին իւր խաչակրական ճառերով Սասնոյ սպանդանոցից յետոյ, Հակառակ այն մամանակուայ ռուսական պաշտօնական մամուլի հաւատարմացումների, անգլիական համակրանքը դէպի հայեր, յետին՝ ռուսական հեղինակութեան դէմ ուղղուած՝ մտքեր չունէր։ Անգլիան այն ժամանակ նոյն իսկ հակառակ չէր, որ հայկական բարենորոգումները ռուսաց միջոցով մտցուէին։ Արգայլի դուքսը առանձին գրքոյկով բարձրաձայն յայտարարեց, որ նոյն իսկ ռուսական պրօտէքտորատը Փոքր Ասիայում նա գերադաս է համարում արեան բէժիմի խմբական կոտորածներից, որ «կարմիր Սուլթանը» դարձրել է կանոնաւոր մի սիստեմ։ Գլադստօնեան դպրոցի և նրա սկզբունքների տէր Անգլիայի քաղաքագէտները մինչև օրս էլ կրկնում են, որ հայկական հարցը բաւարար կերպով կարող է լուծել մի միայն Ռուսիան։

Անգլիայի փորձը 1896 թ. վերջ դնելու սուլթանի մօլեդնութեանց և հայոց տանջանքներին, անյաջողութեան հանդիպեց՝ բաղխելով Ռուսաստանի կտրուկ մերժման, որի կամքին արձագանք էր տալիս Ֆրանսիան իւր նախարար Հանօտոյի բերանով։ Անգլիան մնալով միայն թոյլ Իտալիայի հետ, անկարող հանդիսացաւ լուրջ կերպով միջա-

մտելու և ճնշում գործ դնելու թուրքական կամայական նութեան վրայ, որ իրեն ամբողջ պէս շրջապատել էր տէրութիւններից մի քանիսի չեղարութեամբ և միւսների քաջալերութեամբ։ Անյաջողութիւնը Անգլիային և հայոց համակրող յառաջագէտ՝ եւրոպական խմբերին չափազանց վհատեցրեց։ Այդ վայրկեանից հայկական խնդիրը կարծես մարեց Մեծ Բրիտանիայի կողմնակցութեամբ, իսկ Տրանսփառի պատերազմը մոռացութեան մամուռով պատեց այդ խնդիրը։ 1904 թուին, երբ Սասնոյ հայերը նորից խօսեցրին աշխարհը Արդուէ Համիդի ձեռքով պատրաստած նոր թշուառութեանց մասին, հայասէր Բենտլինգը «Contemporary Review» թերթի խմբագիրը, անկեղծ կերպով խօստովանուեց, որ դեռ երկու տարի առաջ նա երբեք չէր հաւատալ, որ հայկական խնդիրը նորից երևան կը գայ այն խորութիւնից, որտեղ նա ընկղմուել էր։

Իսկ հայկական հարցը երևան եկաւ Պրանսիայում և շնորհիւ Պրանսիայի։ Ի հարկէ ոչ պաշտօնական Քրանսիայի շնորհիւ, որի սանձից բռնած ռուսական յետագէտ՝ հայոց յայտնի կերպով հակառակ բիրօկրատիան, որ նրանք ռուսացման խնդրում գծկամակել և գիմադրել էին, քարշ էր տալիս ուղած կողմը աւելի քան երբ և իցէ։ Իսկ Պոլսից էլ հայերին անընդհատ ներկայացնում էին որպէս միջազգային յեղափոխութեան անուղղելի վարիչներ։ Ընդհակառակն՝ պաշտօնական Պրանսիան շատ մեծ ճիգ գործ դրեց շահագրգռուած գիւանագէտների և վարձկան մամուլի շնորհիւ, որպէս զի ծածկէր և ոչինչ համարէր մերկայրած փաստերը։ Բայց, թէև ուշացած և վատ նկարագրուած, նրանք իրենց սոսկալի սարսափներով ազաղակում էին դէպի երկինք, Ծայրահեղ ձախակողմեաններն ու Ծայրահեղ աջակողմեանները — ընկերվարական և կաթոլիկական ընդգիմադրականները՝ հայոց խնդրում միացան միաբան գործելու համար։ Հայր Շարմտանը հրատարակեց իւր նշանաւոր և ազմկայոյզ գիրքը «Հայ Ժողովրդի մարտիրոսագրութիւն» անունով, կազմուեց Pro-Armenia-ի մասնաժողովը, ինչպէս և Լոնդոնում (Balkan Committee)։

Մի շարք համաժողովներ, գիմումներ և միտինգներ վերջապէս բանը այնտեղ հասցրին, որ պալատում հարցապնդում տեղի ունեցաւ Պրեսմանէի, Գըմի Կօչէնի, դուքս Մէնի, Ժօսէսի և այլոց ուժեղ ճառերով:

Եւրոպան այստեղ առաջին անգամ լսեց այն շարժման ճշմարիտ ձայնը, որ Արևելքը հանգէս էր դնում նրա առաջ որպէս ընկերվարական—յեզաիոիսական, որպէս սեպարատիստական (անջատողական), որն իբրև թէ սեղադուած էր Ասիական նոր պետութիւն ստեղծելու և որի նպատակն էր կտրել դրա համար Տաճկաստանի, Ռուսիայի և Պարսկաստանի հողերը, խանգարել եւրոպական հաւասարակշռութեան սիստեմը և զինեալ խաղաղութեան տխուր հանգստութիւնը:

Կաթոլիկ և պահպանողական Դըմի Կօչէնը հրապարակ հանեց Հայոց Դաշնակցութեան ծրագիրը, որ հիմնուած է իննսուհական թուականներին Պետերբուրգի և Մոսկւայի համալսարանների նաեկին ուսանողների ձեռքով: Պալատը զարմանքով լսեց, որ այդ սարսափելի մարդկանց ծրագիրը մի միայն բառացի կրկնութիւն է Բերլինի դաշնագրով խոստացած բարենորոգման պայմանների և միաձայն ընդունեց, որ հայ ժողովրդի պահանջները ոչ թէ միանգամայն օրինական են, բաւարարելի և պէտք է իրագործուին, այլ և զարմացնում են իրենց խելացի շափաւորութեամբ: Ժան Ժօսէսի դարմանալի պարզ ճառը ուսական քաղաքականութեան սխալմունքների մասին նրա համապատասխանութեան շրջանում և ֆրանսիական արտաքին քաղաքականութեան ուսական կապրիզներին (քահաճութիւններին) հետեւելը առաջին անգամ հրապարակ հանեց իշխան Լօբանով Ռօստովսկու իմ վերև առաջ բերած ամփօրիզը, որով նա պատճառաբանեց Ռուսաստանի մեղքումը միս պետութիւնների հետ թուրքահայկական խնդրում միջամտելու առթիւ:

— Ես չեմ ցանկանում, որ Տաճկահայաստանը երկրորդ Բօլղարիա դառնայ և ուսահայերը օգուտ քաղեն մեր դէմ այն հիմնարկութիւններից, որ կըստեղծի տաճկական

պրօտէքտորատի (գերիշխանութեան) ներքոյ գտնուող ինքնավար Հայաստանը:

Ռուսական դիւանագիտական մարմնի ձգտումն՝ ազատ պահելու Կովկասի ծրագրուած ռուսացումը «Մեծ Հայաստանի ցնորական առասպելը մինչև Դօնի Ռօստովը», որ ստեղծեց «Նովոյէ Վրեմիա» թերթի եռանդակովն թղթակիցը, խիստ կերպով փոխեցին ռուսական քաղաքաքականութիւնը Մերձասոր Արևելքում և հարկադրեցին նրան հրաժարուել մահմէդական բռնութեան տակ հեծող քրիստոնեաների դարաւոր պաշտպանի դերից: Մենք սխալմամբ զոհ բերինք Հայաստանի վիճակը Սուլթանին, կարծելով, որ նրա ստրկական թուլութեամբ կը կարողանանք ապահովել խաղաղութիւնը մեր սեփական Անդրկովկասում: Մենք սառնասիրտ կերպով աչքաթող արինք Սասունը 1894 թուին, որտեղ քրդերը կոտորեցին հայերին, իսկ 1896 թուին եւրոպական մամուլը խիստ կերպով դատապարտում էր մեր Պօլսոյ դեսպան Նելեդովին Կ. Պօլսոյ արիւնհեղութիւնը թոյլատրելու մէջ, որի նկատարդով և սկսուեց յօդուածս: Այդ վատ լուրերը չկարողացաւ ոչնչացնել նոյն իսկ շօշափելի տֆն հանգամանքը, որ անկարգութիւնները դադարեցին մի միայն ռուսական դեսպանութեան միջամտութեան շնորհիւ, որ միայն դեսպանութեան աւագ պաշտօնեայի (Իրադօմանի) եռանդուն միջամտութեան շնորհիւ ազատուեց Օտոմանի բանկը աւերուելուց և որը տաճկական կառավարութեան և եւրոպական կապիտալին արած այդ մեծ ծառայութեան փոխարէն հնարաւորութիւն տուաւ հայկական ինքնապաշտպանութեան յեղափոխականներին անվտանգ թողնելու Պօլիսը և Մարսէյլ մեկնելու: Պօլսոյ դիւանագիտական շրջաններում ծնունդ առած եւրոպական լուրը հաստատապէս պնդում էր, որ ռուսական դեսպանատունը ներկայ դէպքում նմանուեց Պօսէյդօնին, որի իշխանութեան ներքոյ է ծով փոթորկելն ու խաղաղացնելը: Կրկնում և զանազան կերպով մեկնաբանում էր — «massacrez, Majesté!» — (կոտորեցէք, տէր արքայ), որ իբր թէ Նելեդովն ասել էր

Արդուլ-Համիդին, երբ վերջինս յայտնել էր իւր անդու-
րութիւնը հայկական յեղափոխական հրդէհը խաղաղ կեր-
պով հանգցնելու: Ես այդ միջոցին տեսնուեցի Նելեդովի
հետ և իմ նրա հետ ունեցած երեք խօսակցութիւնից
միանգամայն հաստատ հիմք ունիմ հաստատելու, որ
նրան վերագրուած առասպելական խօսքերը նա չի ար-
տասանել և շնորհիւ իւր մեղմ բնաւորութեան և նուրբ
կրթութեան, հազիւ թէ նա ընդունակ լինէր այդ բառերն
արտասանելու: Բայց, տարաբաղդաբար՝ նա ինչ որ ցեղա-
կան հակակրութիւն էր տածում դէպի հայութիւնը, և
խորապէս համոզուած էր, որ հայերն «ապստամբոււմ են»
ոչ միայն թուրքական խայտառակ բէժիմի դէմ, այլ իրեն-
ցից ներկայացնում են համաշխարհային յեղափոխութեան
ֆէրմէնտ (թթխմոր), հաւատում էր ռուսական հայերի
անջատման տենչանքներին և ահա այդ բոլոր պատճառ-
ներով այդ դժբաղդ խնդրում նա բռնեց վտանգաւոր
երկդիմի դիրքը: Աչք գոցելով ցեղական և դաւանական
խնդրի հանդէպ, նա պնդում էր, որ հայկական հարցը
ճաճկաստանի ներքին խնդիրն է, և որ սուլթանին, որ-
պէս ինքնակալ թագաւորին, չի կարելի զրկել իւր հպա-
տակների մէջ ակնյայտնի սկսուող խռովութիւնը զսպելու
իրաւունքից: Պօլսոյ սոսկալի օրերը խիստ շօշափելի կեր-
պով մերկացրին բիւրօկրատիական այդ պայմանական
տեսութեան կեղծիքը: Իլտիզ քեօշկի ադիտացիայով արթ-
նացած և դեսպանատների լրութեամբ քաջալերութիւն
դտած մահմէդական կատաղութիւնը սպառնում էր հայ-
կականից անցնել ընդհանուր քրիստոնէական կոտորածի,
և ռուսական դիւանագիտութիւնը՝ իրեն կամքի հակա-
ռակ, ստիպուած եղաւ սիրտ անել խանգարելու չը մի-
ջամտելու նախապաշարեալ ծրագիրը և քաղաքավարի,
այո՛ շատ քաղաքավարի, մահան դառնալ կատաղած գա-
ղանի և նրա զոհերի մէջ:

Որքան էլ տխուր էր ռուս դիւանագիտութեան բըռ-
նած ընթացքը հայկական խնդրում, այնուամենայնիւ նա
դէժ արտաքուստ աւելի վայելուչ կերպով տարուեց, քան

